

Пам'ятні дати 2024 року

«Це те єдине, що тримає мене при житті»: до 140-річчя Наталії Полонської-Василенко

Н. Д. Полонська-Василенко у своєму «кабінеті» в Альтерсгаймі.
Дорнштадт, 1960-ті рр.
Архів УВАН, Нью Йорк

В останні роки про Наталю Дмитрівну Полонську-Василенко в Україні написано десятки статей та книг, захищено дисертації, її «Історія України» витримала чотири видання. В Інтернеті доступно багато матеріалів, зокрема й біографічні, що дають загальне уявлення про її життєвий шлях та наукові досягнення¹. Але, як це часто буває, велика кількість публікацій не означає, що дослідження життя та діяльності Н. Полонської-Василенко досягло значних результатів і вийшло на фінішну пряму. Воно ще тільки стартувало. Цілі періоди її життя залишаються ледь відомими, не кажучи вже про саму особистість, «внутрішнє» життя, психологічний склад, науковий побут історика,

¹ Саме з цієї причини ми не будемо забирати час читачів на компіляції біографічного характеру, а зупинимося на історії цікавого та надзвичайно важливого джерела.

яка прожила довге життя на межі календарних століть і абсолютно різних соціальних епох. Щоправда, досі є чимало істориків, які вважають, що й без таких «деталей» можна зрозуміти діяння та працю людей минулого, тим паче вчених. Але результатом спрощеного підходу стає такий само спрощений, схематичний і як наслідок – викривлений образ Полонської-Василенко. Її історіографічний «портрет» поки що залишається знебарвленим, порівняно з тим, якою цікавою, непересічною, складною і, звичайно, різною, у чомусь неоднозначною, суперечливою особистістю була вона, з її долею, сповненою властивого епосі драматизму.

Сьогодні Polonskoviana (так В. Міяковський назвав розділ історіографії, присвячений Н. Полонській-Василенко) перебуває на етапі поповнення-формування джерельної бази. Першорядний інтерес становлять джерела особового походження – листування, спогади. Саме про спогади Наталії Дмитрівни, про деякі факти з документальної історії їх створення йтиметься далі².

Фраза у назві цієї статті – з листа Наталії Дмитрівни Полонської-Василенко, написаного 22 вересня 1967 року та адресованого Теодору Даниліву, колишньому секретарю Управи

Т. Данилів. Кіренія.
1960-ті рр.
Бібліотека й Архів
ім. Т. Шевченка, Лондон

Союзу Українців у Великій Британії (СУБ)³, юристу за фахом, який за контрактом із закордонною радіомовною інформаційною службою «Foreign Broadcast Information Service» (США) виїхав з Лондона до Кіренії (Кіпр), де працював радіожурналістом.

Про що говорила вона, відомий історик, професор Українського Вільного Університету (УВУ), дійсний член кількох славетних наукових установ, автор багатьох праць, серед яких двотомна «Історія України»? Що було рятівним засобом, який підтримував у житті її як людину, що перетнула 80-річний рубіж, пережила кілька воєн, революцій, залишила батьківщину, втратила близьких? Відповідь у цьому ж листі Даниліву вона сама дала гранично ясно: «<...> без моїх книжок, без мого архіву мені треба буде просто вмерти <...> Це те єдине, що тримає мене при житті». У наведеній цитаті немає помилок – ми точно відтворюємо текст Наталії Дмитрівни. Просто в її друкарській машинці не було букв *є*, *ї*. Придбати нову машинку було надто

дорого.

² Статтю написано на архівних матеріалах, інформацію про які наведено в списку джерел і літератури.

³ Назви установ та організацій, створених українською еміграцією в ХХ ст. на Заході, подано відповідно до їхніх офіційних найменувань.

Майже чверть століття життя Полонської її адресою було: «Дорнштадт, Альтерсгайм» (Altersheim – будинок пристарілих). Одна кімната, де зберігалися безцінні речі: «У мене

Вхідна алея комплексу Альтерсгайма. Дорнштадт. Фото Л. Пекарської

понад 1000 книжок, а головне біля 100 папок-скоросшиток з листами різних осіб. Митрополити – всі, крім Теодоровича, Дорошенко, Крупницький, Шульгін, Борщак, Скоропадські. ЩО РОБИТИ⁴ з ними?», – це рядки з листа (від 5 вересня 1965 р.) історика-архівісту, музейнику, беззавітному подвижнику української

культури, засновнику та першому директору Архіву-музею Української Вільної Академії Наук

(УВАН) у Європі та США Володимиру Варламовичу Міяковському.

Листування з ним, листи обох кореспондентів, або, як прекрасно назвав їх Міяковський, «листовні візити» – це особливі сторінки епістолярної культури ХХ століття та безцінне історичне джерело. Навіть те, що Міяковський завжди писав від руки, ще більше олюджує його добросердні листи. Довірчі стосунки ще більше скріплювалися спогадами про їхній улюблений Київ. «Останнім часом мені все попадалися спогади про Київ, – писав Міяковський Наталії Дмитрівні 28 березня 1953 року, – і я увесь час переносився думкою туди».

У березні 1960 року Полонська одержала великого листа від Міяковського. Напередодні він звично переглядав черговий випуск Української літературної газети, де побачив і негайно прочитав спогади Наталії Дмитрівни про М. М. Могилянського, літературознавця, публіциста, наукового співробітника ВУАН та керівника Комісії для складання біографічного словника. Це був і «клаптик мого життя», писав Міяковський (22 березня 1960 р.). Читання надало поштовху власним спогадам про Віктора Романовського, Вадима Модзалевського, Павла Зайцева:

Володимир Міяковський

«це все єдині друзі мого київського періоду». У цьому ж листі він раптом обмовився: «<...> коли Ви будете видавати всі Ваші спогади книжкою». Уже влітку-восени того ж 1960 року питання видання мемуарів Полонської-Василенко торкався і Данилів. «На Ваші спомини видавець повинен знайтись», – стверджував він у листі від 20 червня. Близькі знайомі знали, що ідея книги спогадів Полонської вже давно

⁴ Виділено автором листа.

витає в повітрі. «Не можу засісти за книгу спогадів, яку майже замовлено мені», – писала вона митрополиту Іларіону (Огієнко) ще 21 грудня 1952 року.

Розпочаті ще в другій половині 1940-х років, на самому початку перебування в еміграції, спогади, хоч і з перервами, постійно були присутні в її житті, думках, листуванні. Вона ділилася мемуарними планами з І. Борщакком, митрополитом Іларіоном (Огієнко), П. Курінним. Усі чекали на нові сторінки спогадів, завершення роботи над ними. Олександр Шульгін писав їй у 1958 році: «Дійсно, добре було б, щоб і Ви писали спогади: Ви стільки людей знали і стільки бачили».

Від Теодора Даниліва, про якого ми вже згадували, першого листа Полонська-Василенко отримала в квітні 1959 року. Це був епістолярний початок їхніх подальших добрих стосунків. Данилів був знайомий з науковою творчістю Полонської, читав її публікації та зазначив: «Дуже вартісне м[іж] і[ншим] у Ваших писаннях є те, що пишете багато про минуле, те минуле, якого Ви були свідком. То є і колись буде дуже цінний матеріал для нашої історії, бо такі свідчення і спомини живих людей – то поважні причинки до нашої історії».

Н. Д. Полонська-Василенко
та О. М. Моргун під час
прогулянки.
Альтерсгайм. Дорнштадт.
Архів УВАН, Нью Йорк

Після 1961 року, після смерті її чоловіка, Олександра Михайловича Моргуна, у листах 77-річної Наталії Дмитрівни стають рефреном та йдуть паралельно дві теми – доля її архіву (куди його передати, як забезпечити його збереження) та публікація спогадів. Навіть у ювілейному 1964 році, коли 80-річну професорку, авторку багатьох українознавчих праць славословили на всі лади, жодне з цих питань так і не змогли вирішити. Хтось готовий був публікувати лише фрагменти, хтось навпаки – вимагав повного завершення тексту та не погоджувався публікувати перший том без другого.

Бажаючи отримати її публікації та відбитки статей останніх років, Міяковський просив Управу УВАН виділити професору Полонській-Василенко невелику суму в 5 доларів, щоб вона мала змогу переслати матеріали. «Не вистачить грошей, надішлемо ще, але молю, благаю – допоможіть зібрати всю Polonskovianu», – писав він Наталії Дмитрівні

17 серпня 1965 року.

Протягом багатьох років Міяковський звертався до Полонської-Василенко за консультаціями з багатьох сюжетів: про «Киевскую старину», академічні та земські видання, місцеві бібліографії, персоналії. Він буквально закидав її проханнями розповісти докладніше про події наукового життя та вчених, про В. Перетця, співробітника А. Кримського, В. Матросова та інших. Його звернення зміцнювали усвідомлення того факту, що Наталія Дмитрівна Полонська є носієм історичної пам'яті не лише як учений, а і як свідок своєї епохи.

«Зібрати всю Polonskovianu» було дуже важливо для примноження україніки, яким самовіддано займався Міяковський. Розповідаючи про роботу архіву УВАН, він підрахував, що в Німеччині з 1945 до 1949 року було зареєстровано 50000 одиниць надходжень, а в Америці за 1950–1964 – близько 140000, каталогізовано 12000 книг. Цифри по періодичних виданнях приголомшували: було зібрано 672 назви видань до 1945 року та 1574 назви видань після 1945 року. З усім цим величезним масивом справлялися троє людей. До того ж Міяковському, який був керівником, довелося взяти на себе, як він висловився, «технічну роботу вплоть до миття полів». Це були справжні подвижники, ентузіасти та професіонали.

У 1964 році, коли відзначали 80-річчя Полонської, Данилів повідомляв, що в пошуках місця збереження для її архіву він звертався навіть до Британського музею. Там, за його твердженням, нібито готові були розглядати це питання, але потрібні були списки речей, дані про їх кількість, вагу та ін. Утім зауважимо, що Британський музей не комплектував архівів (тим паче іноземних учених) чи книг. Отже, обнадійливою фразою Даниліва все й закінчилось.

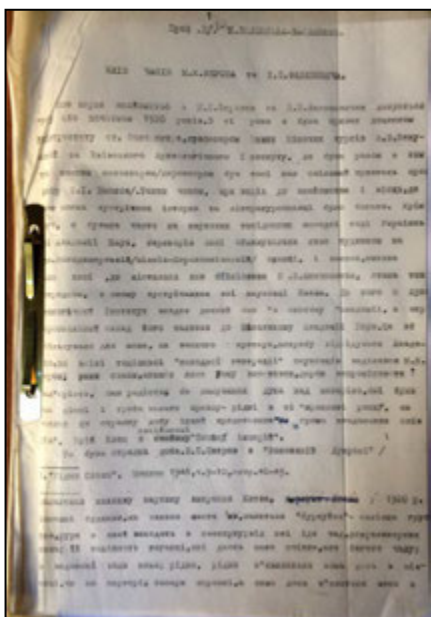
Наступного року Данилів, якого Полонська вважала своїм «давнім “протектором та опікуном”», звернувся до Союзу Українців у Великій Британії. За його словами (з листа від 18 вересня 1965 р.), він пропонував СУБу безпосередньо зв'язатися з Полонською для вирішення питання щодо публікації спогадів. Наприкінці вересня 1965 року до Дорнштадта надійшов лист від секретаря Головної Управи СУБ Святомира Фостуна. Він нагадав, що спогади за «давнішим договоренням мали б бути друковані в “Українській Думці”» – офіційному часописі СУБ, а щодо бажання Полонської видати їх окремою книжкою просив її «нам написати в тій справі, і Президія її розгляне».

Н. Д. Полонська-Василенко. Альтерсгайм.
Дорнштадт. Архів УВАН, Нью Йорк

З'явився шанс на публікацію – і Полонська з новою надією взялася за підготовку спогадів: «Вирішила я віддати кінець життя спогадам, – писала вона 10 жовтня 1966 року Даниліву. – Не читала їх я вже 20 років, читаю, наче не мое. І які ж вони цікаві! Написані вже в 1945 році біля 900 сторінок. Доведено до 1918 року».

Її самопочуття було поганим, настрої – відповідним («взагалі – не щастить мені»), «з деканством <...> у мене взагалі такі неприємності, що не можу довірити паперові». 5 вересня 1965 року Наталія Дмитрівна писала Міяковському: «Одержала обидва Ваші листи й сердечно дякую за них! “мне припомнились ночи другие, и другие поля и леса”⁵... Так мало залишилося нас, людей одної доби, і так самотньо й сумно почувати себе зубром! <...> Працюю багато, понад сил. А для кого? Для чого?». І він у міру можливостей намагався давати відповіді на ці життєво важливі питання, неухильно підводячи до думки: пам'ять – ось рятівний пристанок, коли, як писала Наталія Дмитрівна, «душа шукає відпочинку від сучасності», коли потрібний захист від розпачу, який часом підходив дуже близько. Історик ніколи не може забути про значення мемуарів як історичних джерел, але тут ішлося не про професійний підхід дослідника, а про те, що так добре висловила Агата Крісті: «This is one of the compensations that age brings, and certainly a very enjoyable one – to remember»⁶.

Полонська поринула в роботу над спогадами. Випрацьовується те, що вона сама назвала «моя метода». У листі Даниліву 30 жовтня 1966 року вона дала цікаве роз'яснення та виклала програму роботи над спогадами. За словами Наталії Дмитрівни, вона має «суто власні спогади», а крім них, і «ширші характеристики людей», фактично їхні біографії, у яких зібрано інформацію, відому Полонській з інших джерел. Ці біографії вона «доводила, стисло – до кінця, іноді до смерті».

Сторінка машинопису зі спогадів Н. Полонської-Василенко «Київ часів М. К. Зерова та П. П. Филиповича». Архів УВАН, Нью Йорк.
Фото Л. Пекарської

У результаті «мої спогади перетворювалися на біографії різних осіб, з якими я була зв'язана». Проте авторка спогадів говорила про них як про єдине ціле. Продовжуючи розкривати їх зміст-структуру, вона виділяла «ширші описання Києва 1890-х років, театр,

⁵ Рядки з пісні «Однозвучно звенит колокольчик» на слова І. Макарова. Другий рядок подано неточно, у пісні: «и родные леса, и поля».

⁶ «Це одна з переваг, яку приносить вік, і, безперечно, дуже приємна здатність – пам'ятати». (Agatha Christie. An Autobiography).

концерти, мої подорожування за кордон, до Криму тощо». Близько 100 сторінок, за підрахунками Полонської-Василенко, займала розповідь про предків та родичів по материнській лінії. Ті 900 сторінок, які були написані ще в 1940-х роках, вона перечитувала із захватом, насамперед ту частину, яка до 1918 року. А після 1918 року – «буду писати, власне об'єднувати й зв'язувати мої уривки спогадів, що були вже надруковані». Утім, навіть першу частину вона вирішила дещо переробити, деякі розділи були значно скорочені. Наприклад, помітно поменшав обсяг глави «Гімназія». Чому авторка вирішила прибрати багато цікавих подробиць, характеристики – поки документи не дали відповіді на це запитання. (Нашу гіпотезу залишимо для повної публікації знайденого в зарубіжному архіві тексту.)

Святомир Фостун

Полонська вела інтенсивне листування в 1965–1966 роках із секретарем Управи СУБ Святомиром Фостуном щодо друку своїх спогадів у Лондоні. Вона прагнула завершити справу зі «Спогадами», але постійно виринали проблеми, зокрема друкарські та фінансові, які заважали надіслати до СУБ примірник тексту для ознайомлення. Утім, частину першого розділу – 120 сторінок вдалося надіслати Т. Даниліву, і Полонська була задоволена його відгуком, який радо процитувала у своєму листі до секретаря СУБ: «... відразу “з’їли” – так вони інтересні і так гарно і легко написані. Коли до цього прийде друга частина, то це буде книжка інтересніша».

Тільки в січні 1967 року Полонська надіслала перший уривок зі спогадів до Лондона. Вона писала: «Надсилаю Вам випадковий уривок з моїх спогадів: він дасть Вам уяву про те, що являють мої спогади. В разі – уривок сподобався Вам – передайте, якщо можливо, до *Української Думки*. Я хотіла надсилати потроху такі уривки – на один, два числа часопису». Це був уривок зі спогадів про Київ «Чудо Царського Парку», який місяць потому було опубліковано в газеті. Вона з нетерпінням чекала відповіді на своє запитання, чи цей уривок сподобався, але так її і не отримала.

Повертаючись після закінчення робочого контракту до Лондона, Данилів мав намір там говорити про видання спогадів окремою книгою. Про «успішність» цих переговорів можна здогадатися з листа Полонської до головного редактора журналу «Український історик» Любомира Винара, написаного через чотири роки, 18 березня 1971 року: «У мене є мої “Спогади”, які проф. Оглоблин дуже хвалить. Може хочете їх? Доведено до 1924 року». Від себе Винар додав: «Від того часу аж до смерті історика в 1973 році я бажав допомогти у виданні мемуарів Наталії Дмитрівни. Вона передала їх до друку п. Петрові

Пашникові, директоріві “Українського Видавництва” в Мюнхені – проте, як вже писала до мене в листі з 11 квітня 1972 р. – “Пашник сказав, що друкувати не будуть, бо “господарі” гроші не дають”».

Олександр Оглоблін.

**Фото з дарчим написом:
«Любій і дорогій Наталі
Дмитрівні на спогад про
старого друга. 8.IX.1964».
Архів УВАН, Нью Йорк**

О. Оглоблін «також уважав, що спогади треба видати, але в тому часі ми не мали відповідних матеріальних засобів». Проте в березні 1973 року, за три місяці до смерті Наталії Дмитрівни, Оглоблін писав їй: «Вибачте, що турбую Вас тепер цією справою, але мене дуже непокоїть доля Ваших Спогадів. Ваш мюнхенський видавець і досі не вислав мені цього манускрипту. Якщо у Вас буде сила і нагода, напишіть, щоб вони обов'язково й негайно переслали мені Ваші Спогади. Обіцяю Вам заопікуватися ними, взяти на себе їх редакцію і, в разі потреби, знайти видавця. В мене є лише перша редакція (трасфельдська) II тому Спогадів. Взагалі краще було б, коли догляд за виданням “Спогадів” буде в моїх руках». Справді, у цих рядках так і прозирає

занепокоєння. Відчувається, що Оглоблін дуже хотів зосередити в себе мемуарні тексти Полонської, яка знала його дуже давно.

Проте численні шанувальники мемуарного таланту Полонської-Василенко за кордоном так і не опублікували її спогадів окремою книгою. Таке видання було здійснено лише у 2011 році в Києві. Упорядник книги Валерій Шевчук розпочав свою передмову словами: «Дивовижна доля судилася цим спогадам». Справді, його розповідь вражає: машинопис спогадів Полонської-Василенко був випадково виявлений серед рукописів та книг, викинутих після закриття Українського Видавництва і редакції «Шляху Перемоги» в Мюнхені на Цепелінштрассе, 67. Які почуття викликає цей факт – здивування, обурення, відразу?

В. Шевчук зазначив, що виявлений машинопис і відповідно – опублікований ним текст – не є тими завершеними Полонською-Василенко спогадами, про які вона писала, вказуючи їх обсяг – близько 1000 сторінок, і висловив сподівання, що відсутні фрагменти колись знайдуться. Можна сказати, що ця надія починає справджуватись.

Н. Д. Полонська-Василенко у своїй кімнаті. Альтерсгайм. Дорнштадт, 23.09.1967.
Архів УВАН, Нью Йорк

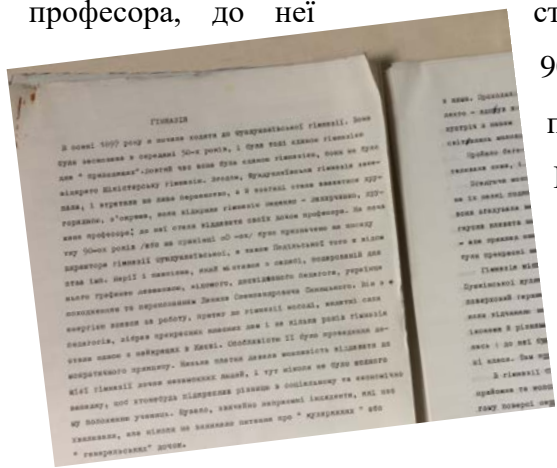
Уривок зі спогадів Н. Д. Полонської-Василенко

Виявлені в архіві УВАН розділи спогадів Н. Полонської-Василенко більш розлогі, детальні, порівняно з тематично близькими розділами машинопису, виданого В. Шевчуком. Поданий тут зовсім невеликий уривок з «нового» (виявленого) мемуарного тексту – це самий початок розділу з авторською назвою «Гімназія». Власне, показані дві сторінки ще не є публікацією джерела (про що свідчить відсутність відповідного наукового апарату), вони лише покликані унаочнити відмінності вже відомого та «нового» текстів, а зрештою – викликати зростання наукового інтересу до спогадів Н. Полонської-Василенко і перехід від утилітарного використання до широкого міждисциплінарного дослідження цього надзвичайно важливого історичного джерела.

ГІМНАЗІЯ

В осені 1897 року я почала ходити до Фундуклеївської гімназії. Вона була заснована в середині 50-х років, і була тоді єдиною гімназією для «приходящих». Довгий час вона була єдиною гімназією, поки не було відкрито Міністерську гімназію. Згодом, Фундуклеївська гімназія занепала, і втратила не лише першенство, а й взагалі стала вважатися другорядною, з'окрема, коли відкрила гімназію Ващенко-Захарченко, дружина професора, до неї

стали віддавати своїх дочок професори. На початку 90-х років (або на прикінці 80-х) було призначено на посаду директора гімназії Фундуклеївської, а також Подільської того ж відомства імп. Марії і пансіона, який містився в садибі, подарованій для нього

графинею Левашовою, відомого, досвідченого педагога, українця походженням та переконанням Данила Олександровича Синицького. Він з енергією взявся за роботу, притяг до гімназії молоді, видатні сили педагогів, зібрав прекрасних класних дам і за кілька років гімназія стала одною з найкращих в Києві. Особливістю її було проведення демократичного принципу. Низька платня давала можливість віддавати до цієї гімназії дочок незаможних людей, і тут ніколи не було жодного випадку, щоб хто небудь підкреслив різницю в соціальному та економічному положенню учениць. Бували, звичайно, неприємні інциденти, які нас хвилювали, але ніколи не виникало питання про «кухаркиних» або «генеральських» дочок.

Не лише я, але й всі, що мали щасття вчитися в цій прекрасній школі в II-й половині 90-х років, однаково тепло, любовно згадували ці щасливі роки незалежно від того, як ми вчилися чи з медалями, чи з переекзаменовками. Атмосфера любовности, тепла, висококультурного ставлення до учениць [пронизувало⁷] за цілий час навчання. Для нас педагоги були нашими старшими друзями, до яких ми всі зверталися по всіх справах і по поради. Справді ми були дружною, тісною родиною.

З радістю збиралися ми поза школою – на весні, влаштовували прогулянки, в яких брали участь наші педагоги, і ми ще більше зближалися з ними. Проходили роки, ми стали вже дорослими, дехто мав своїх дітей, дехто – здобув видатне положення на соціальному і науковому полях, і зустріч з нашим гімназіяльним педагогом була для нас радістю. Наші лиця світилися молодою радістю, ми згадували наші кращі роки...

Прошло багато років, після того, як я закінчила гімназію. Я вчителювала сама, і у нас зробили вечірку для нашого першого випуску.

Згадуючи моє минуле, в своїй промові до учениць, в відповідь на їх палкі подяки, я сказала, що нічого не бажаю так, як того, щоб вони згадували в житті нас, своїх педагогів та свою гімназію. Велика, гнусна клевета на старорежимну школу розливалась за советських часів – але приклад нашої Фундуклеївської гімназії показує, що в ті часи були прекрасні школи, і прекрасні педагоги.

⁷ У машинопису це слово закреслено, а нове не написано.

Гімназія містилась в старовинному будинку на розі Фундуклеївської та Пушкінської вулиць, де вона перебувала з самого початку. То був двоповерховий гарний будинок, з прекрасною великою залею, в яку виходила, коли відчиняла широкі двері – домовна церква Марії Магдалини з гарними іконами й різним деревляним іконостасом. Тому, що гімназія поширювалась: до неї було приєднано сусіднє помешкання – там містились старші класи. Там пробула я всі три роки мого навчання в гімназії.

В гімназії було два поверхи: в нижньому містилась вчительська, прийомна та молодші класи: там була окрема рекреаційна зала. На другому поверсі середні та старші класи. Крім двох рекреаційних заль, було ще на кожному поверсі великі вільні кімнати, в кінці коридорів які вживались, як додаткові рекреаційні залі.

В гімназії були підготовчий клас, потім 7 клас, які мали по два відділи, при чому в I-ому відділі вчились пансіонерки Левашовського та Сулимовського пансіонів, і католички; в II відділах були єврейки та лютеранки. Завершував класи єдиний VIII педагогічний клас, до якого вступали також учениці Подільської гімназії, теж відомства імп. Марії, бо не було свого VIII класу.

Я опинилась в II відділі, і це мало велике значення для мого майбутнього життя. <...>

Джерела та література

Архів УВАН у США. Ф. 340. Листування Н. Полонської-Василенко з В. Міяковським.

Архів УВАН у США. Ф. 340. Листування Н. Полонської-Василенко з Т. Данилівим.

Фонди Бібліотеки й Архіву ім. Т. Шевченка, Лондон.

Винар, Л. 1995. Матеріяли до історії «Спогадів» Н. Полонської-Василенко. *Український історик*, 1–4, с. 285–287.

о. Мицик, Ю. А., Тарасенко, І. Ю. 2015. З листування Н. Полонської-Василенко з митрополитом Іларіоном (Огієнком). *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*, т. 169, с. 94–101.

Тетяна Ананьєва

провідна наукова співробітниця науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Музею історії Десятинної церкви

Пекарська Людмила

*докторка філософії,
завідувачка Бібліотеки та Архіву імені Тараса Шевченка в Лондоні
(Велика Британія)*